

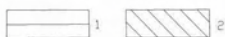
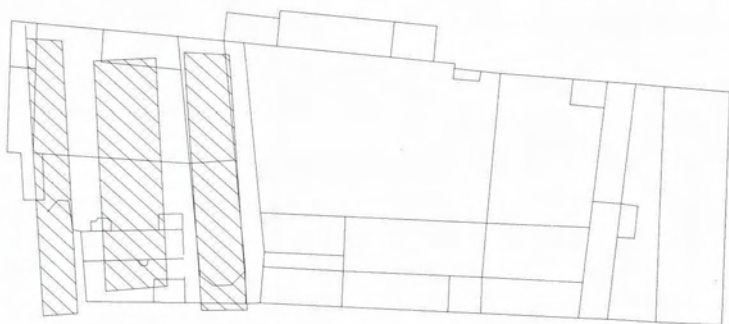
Bouwhistorische en Archeologische

berichten

■ Archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier (2).

Zoals in het vorige bericht over de opgraving aan het Loeffplein al werd vermeld, stammen de vroegste activiteiten in dit deel van de stad uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Dikke ophogingspakketten van vooral stadsvuil moesten het terrein

Nu de opgraving enige maanden bezig is, kunnen we vaststellen dat er zich behalve het klooster en de kazerne in het onderzochte terrein geen andere bewoningsactiviteiten hebben voorgedaan. Bij het steeds verder openleggen van de ondergrond is er een

geschikt maken voor bewoning. Doordat de onderste lagen nog onder invloed van het grondwater stonden, zijn er veel voorwerpen van organisch materiaal bewaard gebleven. We hebben vooral veel leer, met name schoenen kunnen bergen.

min of meer vast patroon in de archeologische sporen. Dicht onder het maaiveld komen eerst de zware funderingen van de Tolbrugkazerne tevoorschijn. Zodra de onderkant hiervan is bereikt, stuiten we op de resten van het klooster.

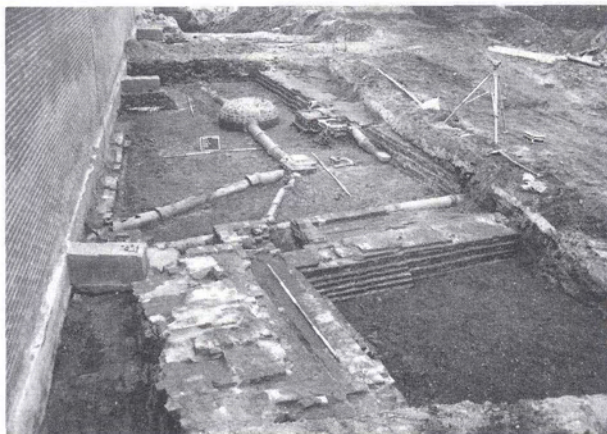
Bij de interpretatie van de diverse muren worden we geholpen door de computer. Haar grafische mogelijkheden stellen ons tegenwoordig in staat snel nauwkeurige informatie te halen uit beschikbaar historisch kaartmateriaal. Oude kaarten en stadsplattegronden kunnen worden ingevoerd, waarna de computer er een nauwkeurige tekening van maakt. Zijn er meerdere historische plattegronden van een specifiek terrein beschikbaar, dan kan de computer deze over elkaar leggen en er een combinatie-tekening van maken. Nog vóór de archeoloog een schop in de grond steekt heeft hij daarmee een idee met welke verdwenen historische bebouwing hij te maken kan krijgen. Zowel de vraagstelling als de uitvoering van het onderzoek kunnen daarop worden toegesneden.

Op afbeelding 1 zijn twee historische situaties weergegeven: 1. Het St. Elisabeth Bloemkampklooster volgens een opmeting uit 1707.

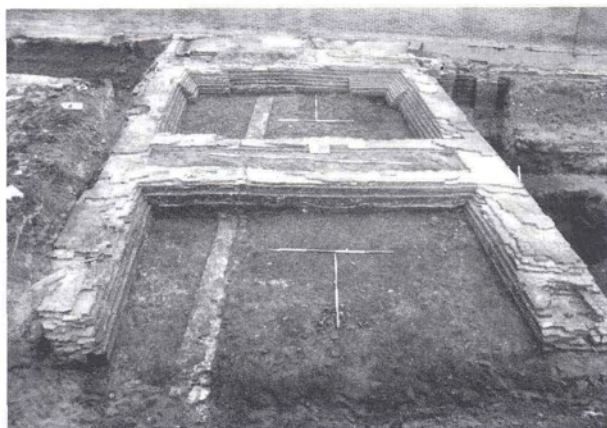
2. De drie hoofdgebouwen van de Tolbrugkazerne in 1823. Dankzij deze tekening zijn de gevonden muren in de opgravingsput snel te identificeren. Aan de hand van de volgende afbeeldingen wil ik u enkele opvallende opgravingsresultaten tonen.

afb. 1

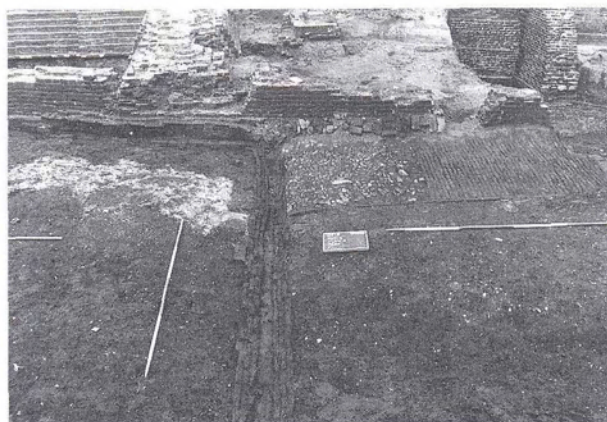
Afb. 2. Deze foto vormt een aardige illustratie van het thema dat in het vorige nummer van 's-Hertogenbosch centraal stond: de openbare hygiëne. De zware muren op de voorgrond en midden-achter zijn van de Tolbrugkazerne. Op de achtergrond is de ronde koepel zichtbaar van een waterput. Uit het bewaard gebleven bestek van de bouw van de kazerne blijkt dat deze put in 1745 is aangelegd. Aan het eind van de vorige eeuw verloor hij zijn functie als waterput en werd hij opgenomen in het toen moderne rioleringsstelsel.

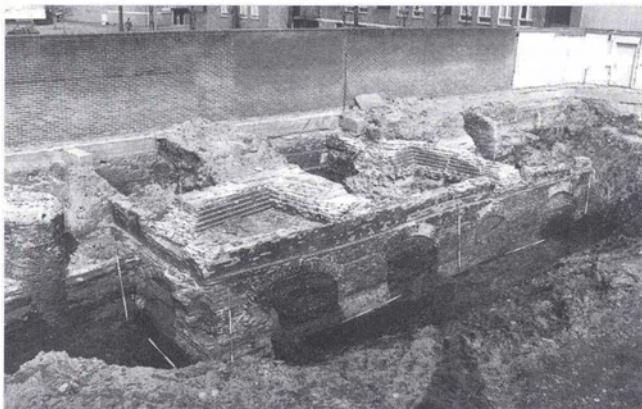
Afb. 3. Een karakteristiek beeld van de opgraving. De zware fundering van één van de kazernegebouwen is volledig vrijgelegd en daaronder komt een muur van het klooster tevoorschijn. Op de voorgrond is duidelijk te zien tot waar men in 1956/57 heeft gesloopt. De interpretatie van deze muren uit verschillende perioden wordt duidelijk gemaakt in afbeelding 1, waar deze situatie in de linker bovenhoek is getekend.

Afb. 4. Tijdens het onderzoek van wat volgens de plattegrond uit 1707 een binnenplaats moest zijn, kwam tot onze verrassing een zeer gaaf straatje tevoorschijn uit de beginfase van het klooster. Het was gedeeltelijk gemaakt van klinkers en gedeeltelijk van brokjes natuursteen. Omdat er geen sprake was van een faseverschil of herstel, moet dit bewust zo zijn gelegd en kan men dus met recht spreken van sierbestrating. Op het midden van de foto is een bakstenen goot te zien die voor de afwatering zorgde. De witte vlek links is een dunne mortellaag die aangeeft dat het straatje moet hebben doorgelopen, maar dat gedeelte was gesloopt. Omdat de bestrating aan de ene kant tegen de bebouwing aanlag (op de achtergrond zichtbaar) en aan de andere kant netjes was afgewerkt, was blijkbaar de rest van de binnenplaats niet bestraat. Dit geeft aanleiding om te vermoeden dat dit deel van het klooster moes- of kruidentuin is geweest.

Afb. 5. Nadat het straatje van afbeelding 4 was verwijderd (opgraven is vernietigen!) konden de funderingen van het aangrenzende kloostergebouw worden vrijgelegd. Dit bleek op poeren met grondbogen te zijn gefundeerd, een systeem dat in de eerste helft van de 14de eeuw was geïntroduceerd en juist in opgehoogde terreinen zijn waarde bewees. Omdat het terrein met stadsvuil was opgehoogd, bleef dit altijd instabiel. Zou men hier een horizontale fundering gebruiken, dan zou deze door ongelijke zetting van de grond al snel gaan scheuren. Met dit sys-

teem van semi-onafhankelijke poeren kon dit tot op zekere hoogte worden voorkomen. Bovenop deze kloostermuur liggen nog enkele fragmenten

van de kazerne. Links op de foto de verder vrijgelegde waterput van afbeelding 2.

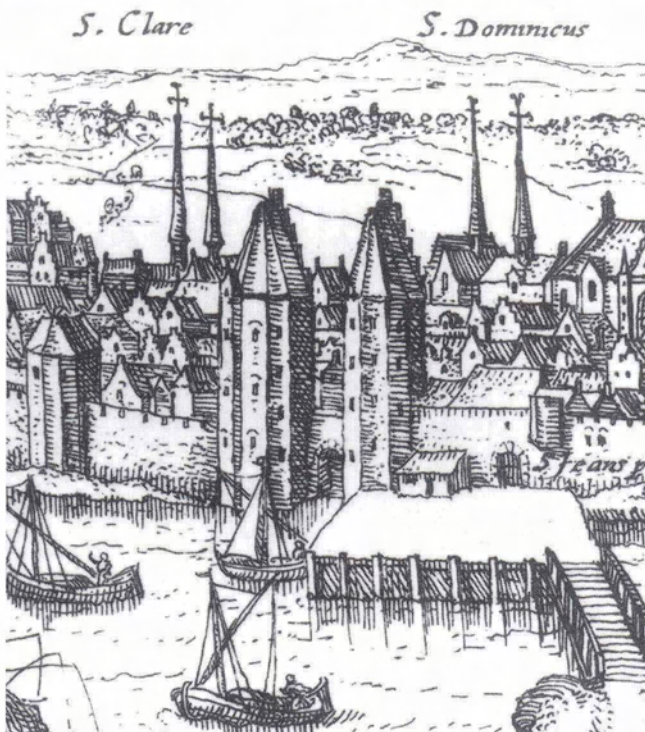
Johan Treling ■

■ Archeologisch onderzoek van de Bossche vestingwerken

In de maanden maart en april van dit jaar is op twee plaatsen in de Bossche Binnenstad archeologisch onderzoek gedaan naar de vestingwerken. Het gaat hierbij om een restant van het bastion Muntel langs de Aawal en de fundering van de waterpoort de Boom bij de ingang van de Binnenhaven aan de Olie-molensingel.

afb. 1

Detail uit het stadsgezicht van 's-Hertogenbosch van Braun en Hoogenberg, circa 1572, met de vestingwerken gezien vanuit het westen.
Stadsarchief 's-Hertogenbosch.

Aawal

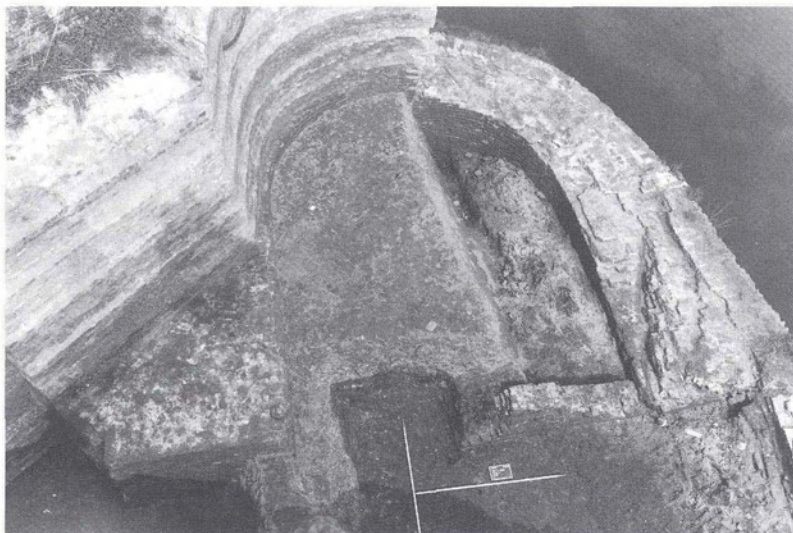
Het onderzoek langs de Aawal vond plaats op het terrein waar in de nabije toekomst nieuwbouwappartementen zullen worden gebouwd. De opgraving was vooral gericht op het terugvinden van de keermuur van het Bastion Muntel. Het doel was daarbij om de exacte ligging van deze muur en een aantal bouwtechnische aspecten te kunnen vastleggen. Tijdens de 80-jarige oorlog, aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, had 's-Hertogenbosch te kampen met aanvallen en belegeringen. In deze periode bleek dat de middeleeuwse stadsmuren sterk verouderd waren en ingrijpend aangepast moesten worden om weerstand te kunnen bieden aan het steeds zwaarder wordende geschut.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werden de vestingwerken dan ook uitgebreid volgens de nieuwste inzichten en voorzien van bastions.

De bastions, vijfhoekige uitspruingen van de stadsmuur, werden op strategische punten aangelegd. Het Hinthamereind werd van twee bastions voorzien; bastion Hintham aan de zuidoost zijde en bastion Muntel aan de noordwest zijde. Het archeologisch onderzoek heeft plaats gevonden op het bastion Muntel, dat tussen 1614 en 1618 is aangelegd (zie: C.J. Gudde, 's-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten (1974) p. 109).

De grondwaterstand was tijdens de opgraving erg hoog. De noordwest-zuidoost verlopende keermuur van het Muntelbastion werd wel aan-

getroffen, maar bevond zich onder de grondwaterspiegel. Door deze omstandigheden kon de opgraving niet optimaal uitgevoerd worden. Uit het onderzoek is gebleken dat het bastion aanvankelijk bestond uit een keermuur (bekledingsmuur) van een aarden wal. Onder aan de muur, langs de stadsgracht lag bovendien nog een laag talud (voorland). De situatie is vergelijkbaar met muren en wallen zoals die nu nog bij de Citadel te zien zijn. Opvallend was dat de muur, die weliswaar 1.20 m dik was, slechts een zeer ondiepe fundering had. Bovendien heeft men voor het bouwen van de muur uitsluitend gebruik gemaakt van hergebruikte stenen, waarvan de meeste gebroken waren. Het lijkt erop dat de stad 's-Hertogenbosch tussen 1614 en 1618 te

*afb. 2
Onderzoek
waterpoort; het
linkergedeelte
is de negen-
tiende-eeuwse
restauratie.
Foto Bouw-
historische en
Archeologische
Dienst 's-Herto-
genbosch.*

weinig geld en goede materialen ter beschikking had om haar vestingwerken op een degelijke wijze te verbeteren. Dit is mogelijk ook de reden waarom al vrij snel, vermoedelijk in het midden van de achttiende eeuw, de keermuur grotendeels is afgebroken en vervangen door een aarden wal, die tot in de stadsgracht door liep. Deze aarden wal heeft er gelegen tot circa 1890. Toen was de vestingstatus van de stad inmiddels vervallen en werden de stadswallen geslecht. Bij Bastion Muntel werd de grond van de wallen in de stadsgracht geschoven zodat een strook grond van zo'n 20 m. werd gewonnen. Op deze strook werd vervolgens de straat de Aawal aangelegd.

Oliemolensingel

Het onderzoek hier vond plaats voorafgaand aan de vernieuwing van de kademuren en stadsmuur aan de kop van de haven in het kader van de renovatie van de vestingwerken. Het doel was om de middeleeuwse fundamente van de westelijke toren van de waterpoort de 'Boom' bloot te leggen en te onderzoeken.

Oorspronkelijk bevond zich hier in de tweede stadsommuring de waterpoort die toegang gaf tot de haven. Uit historische bronnen is bekend dat in 1448 door het gemeentebestuur besloten werd om een nieuwe waterpoort te bouwen, nadat in de

jaren daarvoor de toegang tot de haven was verlegd. Deze poort is bekend van een aantal plattegronden en aanzichten van de stad. Hieruit kan worden opgemaakt dat ze bestond uit twee hoge torens, verbonden door een soort loopbrug. Deze loopbrug verbond de weergang van de stadsmuur aan weerszijden van de waterpoort. Onder deze brug door konden schepen de haven in en uit varen. De oostelijke toren van deze poort is in de vorige eeuw, bij het graven van de Zuid-Willemsvaart, geheel verdwenen.

Over de precieze vorm van de torens en de manier van bouwen was niets bekend.

Tijdens de opgraving kwamen de fundamente tevoorschijn van de middeleeuwse toren. Het middeleeuwse metselwerk was bewaard gebleven tot ruim een meter boven het waterpeil van de haven. De toren was zeer zwaar gefundeerd; de muren waren ruim 2,30 m. dik en erg netjes gemetseld. Op grond van de afmetingen van de bakstenen en andere aanwijzingen kon worden vastgesteld dat de toren niet in 1448 kan zijn gebouwd, zoals de historische gegevens suggereren, maar zo'n 50 tot 100 jaar ouder moet zijn.

Het is niet uitgesloten dat we hier met een restant van de oorspronkelijk waterpoort te maken hebben, die tegelijk is gebouwd met de tweede stadsommuring in de loop

van de veertiende eeuw.

De opgegraven toren heeft een hoefijzervormige plattegrond. De achterzijde was op de begane grond mogelijk voorzien van een boogvormige afsluiting. De achtergevel had in de oorspronkelijke opzet geen eigen fundering. In een later stadium is er wel een fundering aangelegd, die mogelijk bedoeld was voor een dichtzetting van deze boog. Uit zestiende-eeuwse afbeeldingen blijkt dat de achtergevel voorzien was van een trapgevel.

Een probleem vormt het verschil tussen de archeologische en de historische datering. Het is goed mogelijk dat bij de nieuwbouw in 1448 een gedeelte van de oude toren is hergebruikt en onder andere de achtergevel is gewijzigd. Aan de binnenzijde van de toren lag een grondpakket, dat hier gedeponeed moet zijn aan het einde van de zestiende of het begin van de zeventiende eeuw. Dit hangt ongetwijfeld samen met de aanpassingen van de vestingwerken tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Ook historische bronnen wijzen in deze richting want het stadsbestuur besloot in 1591 de torens van hun spitsen te ontdoen. Vermoedelijk zijn de torens toen vol zand gegooid om hierop de zware kanonnen te kunnen plaatsen.

In de negentiende eeuw is nogmaals rigoureuus gesloopt aan de restanten van de poort. Hierbij is al het middel-

eeuwse muurwerk tot ruim een meter boven het water vervangen. Deze negentiende-eeuwse muur zal wegens de zeer bouwvallige staat bij de komende renovatie worden gesloopt en vervangen. Uit dit onderzoek blijkt eens te meer hoe voorzichtig we moeten zijn bij het interpreteren van historische bronnen en welke extra informatie de combinatie van archeologische en historische gegevens kan opleveren.

Ronald van Genabeek
Eddie Nijhof ■

■ Een gesneden console uit het paleis van bisschop Metsius

In het voorwoord van de bijdragenbundel 'In Buscoducis' sprak Jos Koldeweij de wens uit dat de manifestatie in 1990 niet het eindpunt maar juist het begin zou zijn voor verdere studie naar het Bourgondische 's-Hertogenbosch. Dat zijn wens zo snel in vervulling zou gaan bewijzen de publicaties die volgden.² Uit alle studies blijkt hoeveel er in 's-Hertogenbosch verloren is gegaan sinds de legers van de Republiek in 1629 een abrupt einde maakten aan de Bourgondische tijd. Het is moeizaam zoeken naar gegevens en vooral naar materiële zaken uit deze voor de stad zo belangrijke periode.

Een uitermate rijke bron van materiële cultuurgooierden uit deze periode bevindt zich nog in de huizen en de ondergrond van de stad. Bij beetjes komt deze verborgen stad aan de oppervlakte.

De gemeentelijke Bouwhistorische en Archeologische Dienst, die deze gegevens vanaf 1975 systematisch documenteert en bestudeert, is een meerjarenproject gestart, met het doel deze gegevens toegankelijk te maken voor een breed publiek. In dit kader is in 1991 een onderzoek gestart naar de gebouwen van het oude bisschops-hof en het naastgelegen Geefhuis aan de Hinthamerstraat. Dat de tentoonstelling 'In Buscoducis' bij de keuze van het onderwerp een rol gespeeld heeft moge duidelijk zijn.

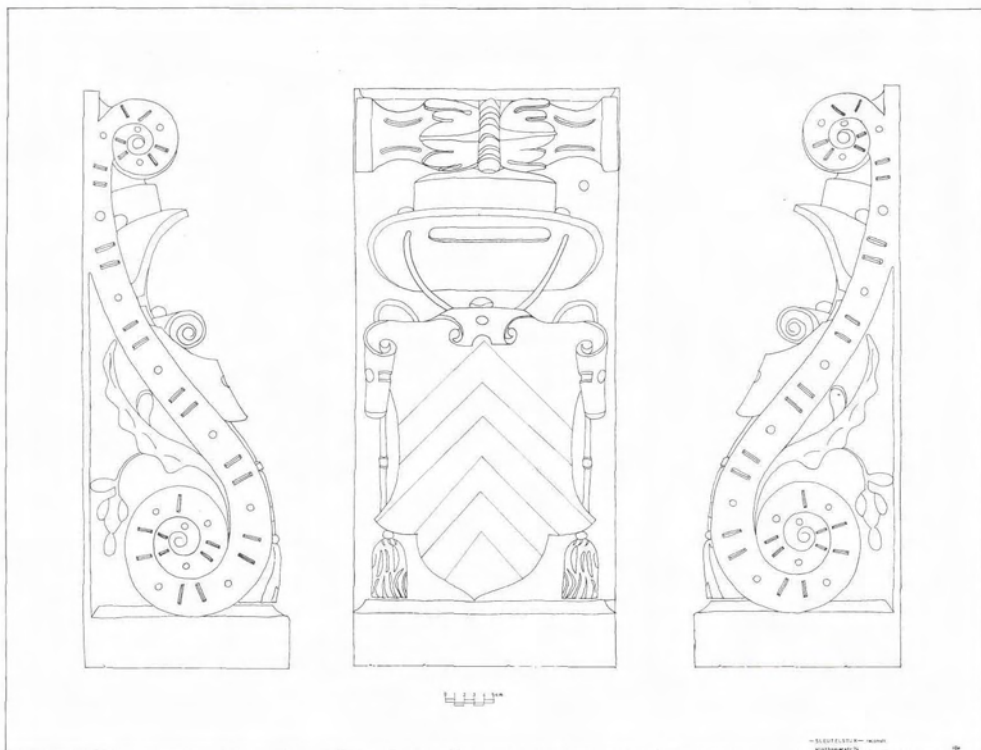
Het voormalige bisschoppelijke hof

Achter de fraaie achttiende-eeuwse lijstgevel van het huidige Jeroen Boschhuis bevinden zich nog delen van middeleeuwse huizen die in de tweede helft van de zestiende eeuw zijn samengevoegd tot bisschoppelijk hof. Dit gebeurde in opdracht van bisschop Laurentius Metsius, die

*afb. 1
Eikehouten console met het afgehakte wapen van bisschop Metsius. Bouwhistorische en Archeologische Dienst 's-Hertogenbosch, inv. nr. 1v 166; foto P. Reede.*

in 1570 de eerste bisschop van 's-Hertogenbosch was opgevolgd. Metsius was ingevolge de stichtingsbul van het bisdom, ook abt van Tongerlo.³ Deze abdij bezat in 's-Hertogenbosch een refugiehuis, waarin Metsius zijn intrek had genomen. De bisschop wilde echter een eigen residentie en kocht daarvoor, op kosten van de abdij, voor 5000 gulden twee huizen aan de Hinthamerstraat.⁴ Hij liet de beide huizen verbouwen, waarvoor hij een partij bouw-hout uit de abdijsbossen liet kappen. Na de dood van Metsius zou een jarenlang juridisch gevecht plaatsvinden tussen de abdij en de erfgenamen van Metsius over de erfenis.

Het bouwhout

Uit de stukken van deze rechtszaak weten we dat het hout uit de Meierij afkomstig was. Het eikehout had een geschatte waarde van 1500 Carolusgulden. Volgens de erfgenamen van Metsius was de waarde echter veel minder, aangezien een deel van de aanzienlijke partij ook werd gebruikt voor de herbouw van enkele afgebrande hoeven. De affaire over het bouwhout is om twee redenen interessant. Enerzijds geeft het inzicht in de wijze waarop in de zestiende eeuw bouwhout werd verkregen. Veel bouw-

hout kwam in die tijd nog uit de omgeving van de stad.⁵ De plaats van herkomst is van belang voor het jaarringonderzoek, het zogenaamde dendrochronologisch onderzoek. Hiermee kan de veldatum van een boom worden vastgesteld, zodat de bouwdatum van een gebouw kan worden bepaald. Dit voor de bouwhistorie van groot belang zijnde onderzoek heeft voor 's-Hertogenbosch recentelijk interessante resultaten opgeleverd.⁶ Het dateren van de enkele nog aanwezige balken in het Jeroen Boschhuis is wenselijk ter ijkning van de

afb. 2

Reconstructietekening van de console. Bouwhistorische en Archeologische Dienst 's-Hertogenbosch, tekening H. Becks.

standaardcurve van 's-Hertogenbosch.

De tweede reden waarom de affaire over het bouwhout van het bisschopshof interessant is, komt door een verrassende vondst, die tijdens het bouwhistorisch onderzoek werd gedaan.

De ontdekking van een renaissanceconsole

Al bij de aanvang van het

bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch in 1975 bevond zich in het gemeentelijk depot van oude bouwmaterialen een bewerkte eikehouten console. Deze ondersteuningsconstructies werden vroeger aangebracht onder balken, op de plaats waar deze in de muren waren opgelegd. Vaak werden ze voorzien van profileringen of, zoals in het onderhavige geval, van een wapen. Dit wapen werd later grotendeels weggehakt. Alleen een hoed met linten was nog herkenbaar. De herkomst van het fraaie stuk hout was niet bekend. Met zorg werd het bouwfragment, dat gezien de renaissance-vormgeving uit de tweede helft van de zestiende eeuw moest dateren, steeds met de bouwhistorische collectie meeverhuisd, tot het op de zolder van de oude Sint Jacobskerk beland. Bij het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van het voormalige bisschopshof, kwamen enkele foto's uit 1964 aan het licht. In dat jaar werd het gebouw aan de Hinthamerstraat verbouwd tot Jeroen Boschhuis. Op een van de foto's was vaag een console te zien, die ons op het spoor zette van de raadselachtige console in het depot van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst. Het bewijs was snel geleverd: de hoed met linten was een bisschopshoed en de console was tijdens de verbouwing van het Jeroen

Boschhuis door de Dienst van Gemeentewerken in 1964 verwijderd. De vraag van welke bisschop het wapen was, kon worden opgelost door enkele vage diagonaal lopende sneden, die nog in het hout herkenbaar waren: het betrof het wapen van bisschop Metsius.

Console uit de bouwtijd van het bisschopshof

Aangezien Metsius de bouwheer van de hof aan de Hinthamerstraat was, moet de console dateren uit 1574. De vormgeving bevestigt deze datering. Helaas in het hout in een zeer slechte conditie, zodat een dendrochronologische datering waarschijnlijk niet mogelijk zal zijn. Bij eerdere verbouwingen in 1764 en in 1964 is veel oorspronkelijk hout verloren gegaan, zodat andere eventueel dateerbare houtmonsters spaarzaam zullen zijn. Op de console zijn sporen aangetroffen van kleuren. De bisschopshoed was groen geverfd. De kleurstelling van het wapen van Metsius was niet goed zichtbaar. Het wapen van de bisschop bestaat uit drie blauwe keperbanen op een zilver veld. De restanten wit, zijn na het afhakken van het wapen aangebracht. De vernielingen zullen kort na 1629 uitgevoerd zijn. Opmerkelijk is dat het houtsnijwerk van het omliggende rolwerk een keer gerestaureerd is. Deze restauratie kan moeilijk vóór 1629 zijn uitgevoerd. Bij de verbou-

wing in 1764 werd de meeste balklagen aan de onderzijde van een (stuc)plafond voorzien.⁷ De witte kalksporen dateren waarschijnlijk uit deze bouwfase. Vanaf die tijd, tot de verbouwing in 1964, zal de console aan het zicht onttrokken zijn geweest.

Door H. Becks van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst is een gedetailleerde opmeting gemaakt en een reconstructietekening, die hierbij worden gepubliceerd. De console is te bezichtigen op de tentoonstelling 'Verdwenen kerken en kloosters in 's-Hertogenbosch', die tot en met Open Monumentendag 9 september 1995 gehouden wordt in de Oude Sint Jacobskerk in de Bethaniëstraat.

A. van Drunen ■

Noten

1. In Buscoducis, 1450-1629: kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch, wetenschappelijke bijdragen, Maarsse, 's-Gravenhage 1990.
2. Kloosters, kronieken en koor-muziek: Cultuur in Bourgondisch 's-Hertogenbosch 1450-1629, Brabantse lezingen deel 6, 's-Hertogenbosch 1991; De koorbanken in de St-Janskerk te 's-Hertogenbosch, Dr A.M. Koldewij e.a., 's-Hertogenbosch 1991; W. Bergé, Nieuwe gegevens betreffende de meubilering van het koor der Sint Jan te 's-Hertogenbosch tussen 1610-1620, *Jaarboek Monumentenzorg* 1991, Zwolle/Zeist 1991; Victor M. Schmidt, Een verdwenen priestergestoelte uit de Sint-Janskerk